

Олексій Струкевич

ВЛАДА В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ: МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Влада як суспільно-політичний феномен поки що практично не ставала предметом спеціального дослідження, принаймні, при вивченні історії Української козацької держави. Історіографія цієї проблеми поки що обмежена лише двома напрямками: спадковості влади гетьмана (представлена статтями І. Верби¹ та В. Степанкова²) та легітимності влади гетьмана (репрезентована статтями С. Плохія³ та О. Струкевича⁴ — автора даної публікації).

Правомірність і необхідність постановки теми влади на порядок денний історичного наукового пошуку самоочевидна. Адже реалізація таких виокремлюваних з найдавніших часів функцій держави, як забезпечення загального блага і здійснення організованого примусу⁵, неможливі без такого соціального інструмента, як влада — вольові відношення між людьми, за яких одні люди можуть нав'язувати свою волю іншим⁶.

У нашій статті поведемо мову про такий аспект влади, як засоби її здійснення з політико-культурного погляду, проаналізуємо, як ці засоби бачилися тогочасній українській політичній еліті — старшині.

Отже, взявши до рук булаву, гетьман І. Виговський сказав учасникам елекційної ради: «Його царської величності булава доброму на ласку, а злomu на карність, а манити я у Війську нікому не буду, коли ви мене в гетьмани обрали; а Військо Запорозьке без страху бути не може»⁷. Як бачимо, реалізація влади гетьманом усвідомлювалася як забезпечення балансу між засобами заохочення та покарання. Проте остання фраза засвідчує все-таки акцентування уваги на покаранні, на застосуванні сили. Аналіз багатьох інших документів доводить, що таке бачення засобів реалізації влади для тієї епохи було характерним і, звичайно, знаходило свій

прояв у політико-культурному комплексі особисто І. Виговського. Історики держави і права даний історичний факт чи, точніше, явище пояснюють загостренням міжстанових відносин у Гетьманщині⁸.

Даний висновок особливо чітко ілюструють рішення різдвяної старшинської ради 1671 р., донесені цареві московським посланцем: «І буде, Государю, де в якому місці або в місті заведеться яке дурно або бунт і їм усім на того йти і те дурне місце знести мечем і вогнем, щоб на майбутнє ніде ніякого дурна і бунтівників не було»⁹.

П. Полуботок, поставши перед загрозою підпорядкування політичної системи Гетьманщини першою Малоросійською колегією, заради консолідації суспільства намагався максимально обмежити зловживання старшин, але разом з тим не залишав поза увагою жодної скарги державців щодо «непослушенства» підданих. При будь-яких його проявах він наказував полковникам бунтівників «до ув'язнення брати і їх до послушенства схилити»¹⁰.

Проте слід підкреслити, що покарання розглядалося не як брутальне застосування сили, а як ґрунтований на праві примус стосовно тих, хто не бажав визнавати правової норми, розпорядження гетьмана чи інших органів влади. Така орієнтація простежується у підтверджувальній грамоті І. Виговського київським міщанам на захист від сваволі подорожніх старшин, гінців. Гетьман застерігав: «...Такого кожного суворо правом військовим як противника волі нашій карати розкажемо»¹¹. На легітимізоване силою закону покарання орієнтований у своєму універсалі київським полковим старшинам про надання на користь Київського Успенського собору міркового збору Д. Многогрішний: «...А якщо б хто тій виразній волі нашій противенство, яке задати захотів, тоді такий кожний як гвалтівник і порушник прав, відповідно до артикулів на такого опіваючих, суджений і караний без фольги буде, а не інакше»¹².

Звичайно, набагато частіше гетьмани вдавалися до лапідарніших формулювань, особливо там, де вони вказували на можливість покарання. Однак, наприклад, у І. Виговського, Ю. Хмель-

ницького, І. Мазепа зустрічаємо, хай і короткі: «під військовим строгим каранням», «під неласкою нашою і суворим на зухвалих військовим каранням», «такий від нас суворого військового не уникне карання», проте все ж достатні формулювання, щоб зафіксувати орієнтацію гетьманів на застосування покарання іменем держави та права¹³.

До речі, методи насильства до підвладних станів та верств використовувалися лише в необхідних рамках — рамках, які можуть бути визначені як обмежене застосування сили, що має на меті припинення та ескалації насильства з боку деструктивних чинників¹⁴. У листі І. Виговського до царя від 7 липня 1658 р. з приводу воєнних заходів у боротьбі проти М. Пушкаря і Я. Барабаша читаємо: «...І ми бачачи їх неправди, хоча намірів про те не мали, щоб кров християнська між православних проливалася, проте запобігаючи тому, щоб більше вогонь не поширювався, змушені на прямирення тієї своєволі, піти...»¹⁵

Іноді серед засобів здійснення влади, крім покарання, натрапляємо і на прояви матеріального та морального заохочення. Так, гетьман І. Мазепа 1687 р. компанійським полковникам Новицькому та Пашковському за «щире і сприятельне старання» обіцяв «не тільки належну нагороду, але і славу добру»¹⁶.

Умови політичного життя Гетьманщини, коли суб'єктами політики могли виступати також підвладні стани, спонукали носіїв влади вдаватися й до такого засобу її здійснення, як переконування. На це вказує зміст багатьох гетьманських універсалів, характер використаної у них легітимації рішень. Так, наприклад, на початку 1678 р. в універсалі І. Самойловича про запровадження оренд зустрічаємо не голу вимогу підкоритися прийнятому рішенню, під загрозою застосування силових санкцій, а наведення широкого спектру раціональних аргументів, що мали переконувати суспільство у доцільності прийнятого рішення. Насамперед, його легітимація здійснювалася за допомогою посилення на загальносуспільний інтерес: «...Не для свого якого пожитку, але для потреб так необхідних для цілості малоросійського народу». В універсалі, зокрема, вказувалося на необхідність привести до бойової готовності військо для відсічі туркам і татарам, які готува-

ли війну «вітчизні нашій, милій Україні». Крім того, пояснювалося, що запровадження оренди мало на меті зниження цін на хліб, а головне — збереження лісів, інакше «на майбутнє не будуть мати люди у вітчизні своїй за чим жити». Рішення узаконювалися харизмою царя («зволеньям й. ц. пр. в-ті»), іменем Б. Хмельницького та історичними прецедентами («як давно бувало за покійного славної пам'яті за Богдана Хмельницького... та інших війська запорозького минулих гетьманів»), колективною волею, а саме, з'їздом старшин («приєднуючись до загального всієї старшини зволення»), всезагальної застосування («ні єдиних не відлучаючи і не звільнюючи»)¹⁷.

На звернення гетьманів до засобу переконування вказує і сама форма висловлювань. І. Самойлович: «Тоді нехай кожний з тих людей собі уважить...»¹⁸ І. Мазепа: «Самі то визнаєте розумним люди, що є то справа добра і похвальна, адже з давніх часів царі і князі та інші земські володарі і панове монастирі і місця святії наданнями своїми ущедряли і збагачували»¹⁹.

Поряд з переконуванням представники влади іноді вдавалися до використання громадської думки. Цей засіб застосовувався як у зовнішньо-, так і у внутрішньополітичному житті. Так, щоб продемонструвати єдність гетьмана і старшини перед спробою провокаційних намагань польського уряду підбурити проти П. Дорошенка козацькі маси й кинути гасло Чорної ради, учасники Корсунської ради 22 лютого 1671 р. організували направлення до короля листів. У цій акції протесту проти інтриг польського уряду й підтримки гетьмана взяли участь всі полковники та генеральні старшини²⁰.

Відомо, що до використання тиску громадської думки вдавався І. Самойлович. Щоб спонукати правобережного гетьмана до передачі клейнодів, в універсалі гетьмана лівобережного до усіх жителів Чигиринського полку від 6 листопада 1675 р говорилося: «Для того цим моїм листом вам відомо вчинивши, наставляємо: радьте йому, щоб він врешті залишивши вимисли чинити і гетьманом писатися, коли бажає, щоб батьківщина наша Україна без кровопролиття і всіляких перешкод прийшла до заспокоєння, приїхав сам до нас, з ким розуміє...»²¹ На громадську думку згуртованої

воєдино старшини неодноразово намагався опертися П. Полуботок у своїх спробах захистити політичну окремішність та конституційний устрій Української козацької держави²².

Орієнтації на використання громадської думки були розвинуті в Гетьманщині уже до такої міри, що посилення на неї використовували в політичних, кадрових маніпулюваннях. Коли І. Самойловича запитували з Москви, чому він призначив свого сина полковником, серед аргументів гетьман використав і посилення на колективні звернення полчан: «Після загибелі полковника Стародубського у чигиринській війні полчани ті наполегливо й багатократно просили мене, щоб сина свого поставив я їм полковником: і прохання тих полчан і нині у мене є лист²³.

На межі між переконанням та маніпулюванням іноді використовували й обіцянки, що заодно вказує на сприйняття підпорядкованих верств готовими до усвідомлених зусиль та жертв на загальну користь. Так, І. Мазепа, щоб заспокоїти мешканців Гетьманщини, незадоволених запровадженням оренд на продаж горілки, звернувся до всіх: «...Обнадіюючи все народне посполство такою надією, що ми, Гетьман, з Старшиною і з Полковниками і з усіма військовими урядниками, і за їх посполитих людей відомом, будемо мислити про інший спосіб на збирання грошей». Далі гетьман навіть вдався до прохання: «...Тільки щоб вони посполиті люди, дочекалися щоб нинішнього року оренда була дотримана до свого річного належного строку, за яку уже відкупні гроші у скарб військовий віддані»²⁴.

Перехідними від переконання до маніпулювання слід вважати намагання еліти звертатися до методи поступового прищеплення підвладним сприятливих для старшин поглядів. Так, І. Самойлович 14 липня 1685 р. в універсалі до компанійських полкових старшин висловлював їм докір за те, «що вони тих незичливців (учасників “шайки Гусачка”. — *Авт.*) ніколи не карали, і як милосердя пресвятих Російських монархів, так і ласки нашої на пам'ять їм не приводили: якож належить те до чулості і справності старшин, аби вони між меншими всілякі легковажності і недбалості частими нагадуваннями направили»²⁵.

Усвідомлення того, що козаки є вільними у своїй поведінці, але не спокушені у тонкощах політики, підштовхувало старшин до такого засобу здійснення влади, як маніпулювання. До нього вдавався уже Б. Хмельницький. Для цього він використав факт потаємних стосунків короля з козаками у 1646–1647 рр., надання їм королівського прапора та привілею про організацію морського походу на Туреччину²⁶. Повсталий гетьман на цьому ґрунті витворив цілу легенду про надання козакам королівського привілею на збройну боротьбу за свої вольності²⁷.

Демонстрував схильність до маніпулювання навіть неграмотний Я. Сомко, який 8 квітня 1661 р. у листі до А. Іванова просив: «Як будуть грамоти й. ц. пр. в-ті писати, щоб за великою печаткою, для запевнення посполству, яких завжди біля мене багато, оскільки як грамота з малою печаттю й. ц. в-ті, то всі кажуть, що бояри пишуть до нас, а не царська величність. Ми віримо, хоча б з малою печаткою, тільки у нас багато таких простяків»²⁸.

Звичайно, що старшини вдавалися до такого засобу і пізніше. Прикладом можуть послужити листи і промови І. Брюховецького, коли він, очоливши повстання, стверджував: «Великий же государ учинив з ляхами мир для того, щоб з обох сторін козаків вигубити; а мир у государя з королем учинився на тому, що великому государю дати королю кілька десятків мільйонів на затягнення війська Запорозького на вигублення козаків»²⁹. Ми бачимо тут такі прийоми маніпулювання, як подача інформації у контексті, обман.

Проявом витонченого маніпулювання можна вважати уривок з універсалу І. Самойловича початку 1678 р. про запровадження оренд. Гетьман раптом повідомляв про деякі несприятливі для посполства плани, від яких, однак, було вирішено відмовитися: «Хотіли ми вправду постановити, щоб побори у всіх полках з пополитих людей збирано, але потім розсудили, що з того мало було б допомоги загальному добру, тільки б зросла людям налога»³⁰. Виділений уривок працював одночасно у двох напрямках: нагадував елітарним верствам, що перед лицем воєнної загрози не варто погіршувати матеріальне становище підпорядкованих; одночасно цей текст мав би демонструвати нижчим соціальним верствам тур-

боту про них з боку властей. Врешті, він працював на запобігання соціальному напруженню, його розрядку. Адже публікування даної інформації сприяло формуванню ілюзії збереження відносного благополуччя. До речі, сам факт маніпулювання теж засвідчує, що тогочасні елітарні страти не могли не зважати на громадську думку, схвалення чи осуд політично та соціально підпорядкованих.

Ми аналізуємо політичну культуру того історичного періоду, коли у сфері політики чітко вирізнялися свідомі і не свідомі своїх соціально-політичних інтересів соціальні суб'єкти. Участь у політиці останніх набувала чіткого усвідомлення лише у критичні моменти історичного процесу, коли для визначення власного політичного місця й ролі вистачало архетипів свідомості: «ми — вони», «вони нас гноблять, тому що нелюди», «ми маємо від них звільнитися, інакше загинемо» і т. п. Поза межами кризових ситуацій, глибоких соціально-політичних зрушень усвідомлення політики неелітарними верствами входило у межі парохіальної та підданської політичної культури. Тому багато що з акцій, пов'язаних зі здійсненням влади, ними сприймалося як вистава, видовище. Еліта ж, зі свого боку, усвідомивши цю особливість сприйняття політичного життя підпорядкованих станів та верств, активно її використовувала для надання авторитетності і значущості своїм посадам, діям, рішенням.

Зрозуміло, що послаблення політичної су'єктності, тобто все слабше усвідомлення власних інтересів підпорядкованими станами і, передусім, козацтвом відбувалося поступово. Тому дозвана присутність меншого військового товариства під час різноманітних урочистостей, що супроводжували політичне життя України-Гетьманщини, була потрібна старшинам і для «створення ілюзії дотримання “давніх прав і вольностей”»³¹.

Опираючись на традицію публічності політичного життя, старшини намагалися надати тим чи іншим акціям піднесеного церемоніального характеру. Серед проявів такого типу політичної діяльності, як політична вистава, ми зустрічаємо урочисте зачитування статей та схвалення їх радою, вибори гетьманів, генеральних старшин, полковників, сотників, вручення їм клейнодів, старшинські з'їзди, проводження та зустрічі гетьмана та членів їх

сімей, генеральних старшин у полках і сотнях, публічні судові розгляди над державними злочинцями і т. п.

Очевидно, що церемонії, пов'язані зі здійсненням старшиною владних функцій, були достатньо часто організовуваними. Про це свідчать створені спеціальні курені при генеральних старшинах. На думку Л. Окиншевича, козаки з цих куренів мали ескортувати свого генерального старшину. Відомі, зокрема, курені генерального судді та генерального осавула³². Ці ж функції виконували запроваджені К. Розумовським компанійські команди³³.

Старшини, без сумніву, ясно усвідомлювали складову формальності у церемоніях. Так, наприклад, щирість традиційно висловлюваних Д. Многогрішним — претендентом на гетьманство — відмов від цієї посади у ході виборів Р. Ракушка-Романовський охарактеризував приказкою: «Як старая дівка хорошого жениха»³⁴. Проте подібне усвідомлення зовсім не спонукало старшин відмовлятися від видовища у політичному житті. Адже воно певною мірою дозволяло регулювати участь у ньому широких суспільних верств.

Наполягаючи на прагматичному сприйнятті елітою різноманітних атрибутів та церемоній, було б несправедливо стверджувати, що самі старшини були байдужими до урочистого політичного дійства. Представники еліти проймалися емоційними імпульсами того чи іншого заходу, оскільки церемонії та атрибути усвідомлювалися ними як символи їхніх власних зусиль і жертв суспільства у досягненні певної політичної мети. Так, П. Дорошенко в листі від 2 березня 1676 р. ні в якому разі не погоджувався на неурочисту передачу гетьманських клейнодів І. Самойловичу: «...Тільки ж на сам твій передаю розсуд: чи пристойно б то вчинив, дані не раз і не двічі, але шестикратно на цій і на тій там стороні від обох сторін і низового війська запорозького насильно упрощені і вручені мені не бажаючому військові клейноди, і воістину від багатьох моїх предків гетьманів нажиті утварі і прикраси всього війська запорозького, моїм рукам довірені, для мого єдиного задоволення і забезпечення собі якогось спокійного життя, єдиному ж тобі повз війська запорозького волю, в Батурині, чи де-інде, вручити і легковажно, як якусь звичайну річ, віддати».

Позбавлена публічної церемонії, непомітна передача клейнодів розглядалася правобережним гетьманом як зневага до себе, до війська, врешті, як насильне «видирання» знаків гетьманської гідності, що порушувало один з головних принципів суспільно-політичного життя — добровільність. Як «добровільно упрощений» гетьман, він бажав «добровільно і охоче» скласти клейноди і «в почесь» подякувати війську. А погодившись на вимогу лівобережного гетьмана, він «вчинив би істинну на вічну собі і всьому війську запорозькому, заслуженому дому моєму неславу»³⁵.

Очевидно, що поряд з обранням гетьмана та одночасним схваленням статей найбільше реальне значення серед офіційних церемоній мало покладання та вручення гетьманської булави. Церемонія покладання булави мала символізувати припинення певного політичного курсу, а її прийняття — визнання факту нової протекції і нового курсу. Так, у ході Корсунської ради 1660 р. Ю. Хмельницький, вийшовши в коло, поклав булаву на знак того, що він поривав союзні зв'язки з царем, відмовлявся від його протекції. А підняття цієї ж булави посланцем С. Беневським і вручення її Ю. Хмельницькому чинилося уже «від імені його королівської милості»³⁶.

Покладання булави здійснювалося і для розв'язання політичних криз. До таких акцій вдавалися І. Виговський, П. Дорошенко та інші гетьмани, не погоджуючись з певними настроями щодо їх політики. Таке, уже не символічне, а, власне кажучи, політико-технологічне покладання булави впливало з самого ходу політичних змагань і передбачало не стільки відставку, скільки останній, крайній аргумент, *ultima ratio* гетьмана, який не бачив можливості проводити в життя свою політичну лінію без згуртування навколо її реалізації всього старшинського загалу. Так, московські посланці повідомляли про перебіг Корсунської ради за 8 жовтня 1657 р., підкреслюючи саме аспект емоційної мобілізації даної акції: «І гетьман Іван Виговський, за словами всього війська, які були на раді, булаву взяв і в тому між себе всі укріпилися душами, що їм за гетьмана і за попередні свої вольності стояти всім заодно. І прирадивши і укріпившись, і універсали всім полковникам про те роздав, що вольностям їх бути як раніше»³⁷.

Отже, політичною елітою України-Гетьманщини використовувалися такі засоби здійснення влади, як переконування, використання громадської думки, моральне й матеріальне заохочення, маніпулювання, видовище, примус. Що стосується останнього, то зазначимо, що законним, навіть відносно підвладних станів, окремих осіб, вважалося лише таке задіяння сили, яке легітимізувалося правовою нормою, загальносуспільним інтересом та застосовувалося лише обмежено, у функціонально необхідних рамках.

¹Верба І. В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — С. 79–84.

²Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 14–33.

³Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. — К., 1994. — Т. 3. — С. 86–110.

⁴Струкевич О. К. Джерела легітимності влади гетьмана у сприйнятті політичної еліти України-Гетьманщини // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. — Вип. V. Серія: Історія: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2003. — С. 7–11.

⁵Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. — К., 2001. — С. 19, 6.

⁶Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). — К., 2002. — С. 173.

⁷Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. 4. — С. 11.

⁸Музиченко П. Історія держави і права України. — К., 2000. — С. 140.

⁹Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. — Ч. 2: Рада старшини. — К., 1930. — С. 293.

¹⁰Лазаревский А. П. Полуботок. Очерк из истории Малороссии во второй половине XVIII века // Русский архив. — 1880. — Кн. 1. — С. 168.

¹¹Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЗР). — Т. 5. — С. 105.

¹²Там же. — С. 125.

¹³Там же. — С. 106, 107, 118, 246.

¹⁴Насилие // Политология: Энциклопедический словарь. — М., 1993. — С. 192.

¹⁵Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 245.

¹⁶Акты ЗР. — Т. 5. — С. 211.

¹⁷Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 465–467.

¹⁸Акты ЗР. — Т. 5. — С. 189.

¹⁹Там же. — С. 266.

- ²⁰Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 334–336.
- ²¹Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 314.
- ²²Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 3: Полк Прилуцкий. — К., 1902. — С. 40.
- ²³Там же. — Т. 1. — С. 24.
- ²⁴Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Часть II. 1691–1722. — М., 1859. — С. 16.
- ²⁵Акты ЗР. — Т. 5. — С. 186.
- ²⁶Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Вид. 2-е, доп. перероб. — К., 1995. — С. 86.
- ²⁷Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VIII. Роки 1626–1650. — Ч. 3. — К., 1995. — С. 164.
- ²⁸Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 52.
- ²⁹Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 47.
- ³⁰Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 465.
- ³¹Козаченко А. Уряд сотника в другій половині XVII ст.: історико-правовий погляд // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 1 (20). — С. 102.
- ³²Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини... — Ч. 2. Рада старшини. — С. 157.
- ³³Доклад графа П. А. Румянцева императрице Екатерине II 1781 года // Киевская старина. — 1884. — № 12. — С. 701.
- ³⁴Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 106.
- ³⁵Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 535.
- ³⁶Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. — Т. 3. — К., 1898. — Отд. III. — С. 40–41.
- ³⁷Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 36.